

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΡΙΤΣΟΥ

Επιλογή κριτικών κειμένων

Επιμέλεια
Δημήτρης Κόκορης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2009

Δ. Ν. Μαρωνίτης

ΑΠΟ ΤΟΝ ΦΙΛΟΚΤΗΤΗ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ
ΣΤΟΝ ΦΙΛΟΚΤΗΤΗ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΡΙΤΣΟΥ

I

Η ΕΙΣΗΓΗΣΗ επικεντρώνεται, όπως εξαγγέλλει και τό πρόγραμμα, στον *Φιλοκτήτη* του Γιάννη Ρίτσου, συνθεμένον από τόν Μάη του 1963 έως τόν 'Οκτώβριο του 1965, ανάμεσα σέ δυό έξορίες, μεταξύ 'Αθήνας και Σάμου. Περιέχεται στόν έκτο τόμο τῶν 'Απάντων, πού φέρει τόν τίτλο *Τέταρτη Διάσταση*, όπου συντάσσονται δεκαεπτά θεατρικοί μονόλογοι, τῆς ώριμης περιόδου του ποιητή (1956-1972), από τούς όποίους οί δώδεκα εἶναι σαφῶς ἀρχαιόθεμοι.

'Η ἐπιλογή ἔχει τίς ἀφορμές τῆς. 'Ανταποκρίνεται στή δηλωμένη προτίμηση του *Φιλοκτήτη* από τόν ἀξέχαστο Μίνωα Βολανάκη, πού τόν θεωροῦσε, ποιητικά και θεατρικά, τόν ἀρτιότερο μονόλογο τῆς *Τέταρτης Διάστασης*, μολοντί δέν πρόλαβε νά πραγματοποιήσει τή σκηνική διδασκαλία του. Συμμερίζομαι ἀνεπιφύλακτα τήν ἐκτίμηση αὐτή ενός ἀνθρώπου, πού ἀνέδειξε πρῶτος, και μέ παραδειγματικό ἐρμηνευτικό τρόπο, τόν ἀρχαιόθεμο Ρίτσο τῆς *Τέταρτης Διάστασης*.

Μία ἀκόμη, προσωπικότερη, ἀφορμή: τόν τελευταῖο καιρό βρίσκομαι στόν ἀστερισμό του Γιάννη Ρίτσου. Μέ ἐνισχυμένη μάλιστα τήν παλιά μου προσήλωση στόν ποιητή, πού ξεκίνησε ἤδη τό 1973, δηλωμένη στήν προδρομική ἐκείνη Πολυκριτική, πού δημοσιεύτηκε στό πρῶτο τεῦχος

τοῦ περιοδικοῦ ἢ *Συνέχεια*. Ἡ ἐνίσχυση ὀφείλεται στὸν πρόσφατο ἐντοπισμὸ περίπου ἐξήντα, περιορισμένης ἔκτασης, ποιημάτων τοῦ Ρίτσου, ἀφορμισμένων ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα, τὴν Ὀδύσεια καὶ τὸν Ἐπικό Κύκλο, διάσπαρτων στὴν πολύτομη ποιητικὴ παραγωγὴ του. Τὰ ὀνόμασα «Μικρά Ὀμηρικά», πιστεύοντας πὼς καθιστοῦν τὸν Ρίτσο, μαζί μέ τίς ἀρχαίοθεμες συνθέσεις τῆς *Τέταρτης Διάστασης*, τὸν σημαντικότερο, ἀπὸ ποσοτικὴ καὶ ποιοτικὴ ἄποψη, ἀρχαίομυθο ποιητὴ μας.

Ξεστρατίζοντας λίγο ἀκόμη ἀπὸ τὸν κεντρικὸ στόχο τῆς εἰσήγησης, παραθέτω, ὡς δεῖγμα τῆς παράπλευρης αὐτῆς σοδειᾶς, τὸ μικρὸ ὁμηρικὸ «Μετά τὴν Τροία», γραμμένο στό Καρλόβασι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1987 καὶ δημοσιευμένο στή μεταθανάτια συλλογὴ Ἴαργά, πολὺ ἄργά μέσα στή νύχτα:

*Κλειστές οἱ πόρτες πιά στή γενναιοδωρία τῶν ἄστρον.
Τὰ παιδιά ἔχουν μεγαλώσει. Οἱ ἄλλοι ἔχουν φύγει.
Στό μικρὸ ὑπνοδωμάτιο μιά κούκλα σπασμένη.
Τὸ ἀλογάκι τοῦ Νεοπτόλεμον ἔχει μείνει
στὸν σκοτεινὸ διάδρομο μέ τ' ἄσπρα καὶ τὰ μαῦρα
πλακάκια. Κανένας
δέν τό καβαλικεύει πιά. Καί τ' ἄλλο τό μεγάλο, τό κούφιο,
τό κατοικοῦν κατσαρίδες κι ἀράχνες· δέν ξεγελάει
οὔτε ἐχθρούς οὔτε φίλους. Οἱ ἀλλοτινές σημαῖες στό μπαούλο,
μαζί μέ τ' ἀποκριάτικα ροῦχα, χωρὶς ναφθαλίνη·
θά τὰ ἔχει φάει ὁ σκόρος. Τί ὥραϊα πού τό ἔπε
ἐκεῖνος ὁ τρελὸς φιλόσοφος μίαν ἄγρια νύχτα
«ἀνέβασα τὴ στάχτη μου στό βουνό» – καὶ σόπασε γιὰ πάντα.*

II

Ἐπιστρέφω τώρα στὸν *Φιλοκτήτη* τοῦ Ρίτσου, τὸν πιὸ παράτολμο καὶ τὸν πιὸ αἰνιγματικὸ θεατρικὸ μονόλογο τῆς *Τέταρτης Διάστασης*, καθὼς ἐδῶ ἔχουν ἀνατραπεῖ βασικὲς (μυθολογικὲς, θεματικὲς, ἠθολογικὲς καὶ ἰδεολογικὲς) προϋποθέσεις τῆς ὁμώνυμης σοφόκλειας τραγωδίας. Γιὰ νὰ φανοῦν οἱ μεγάλες αὐτὲς ἀνατροπὲς, ὑπενθυμίζεται, μέ κάθε

δυνατή συντομία, ο μύθος του αρχαίου δράματος, τό όποιο διδάχτηκε τό 409 π.Χ. και κατέκτησε τό πρώτο βραβεΐο.

Ό Φιλοκτήτης, γίός του Ποίαντα και της Δημόναςσας, θεσσαλικής καταγωγής, έχοντας κληρονομήσει τό τόξο και τά βέλη του Έρακλή, συμμετέχει στην τρωική έκστρατεία μέ έπτά πλοΐα και πενήντα τοξότες. Άλλά προτού φτάσει στην Τροία, εγκαταλείπεται, μέ πρωτοβουλία του Όδυσσέα, μόνος στην έρημη Λήμνο, επειδή ή άποφορά και ό άβάστακτος πόνος της άνιάτης πληγής του στό πόδι, από δῆγμα φιδιού στό μικρό νησί της Χρύσης, τον κατέστησαν άνυπόφορο και περιττό στους άλλους Έλληνες. Όσότου, αιχμάλωτος των Έλλήνων ό Έλενος, μαντεύει ότι ή άλωση της Τροίας έξαρτάται από την επιστροφή του σακατεμένου ήρωα, μαζί μέ τό τόξο και τά βέλη του, στό ελληνικό στρατόπεδο. Όπότε, ό κατά παράδοση δόλιος Όδυσσέας άναλαμβάνει νά φέρει σέ πέρας την έκβιαστική αυτή έντολή της συνέλευσης των Άχαιών, χρησιμοποιώντας ως δόλωμα τον νεαρό Νεοπτόλεμο, γίό του Άχιλλέα. Ό όποιος πείθεται αρχικά νά παραπλανήσει τον Φιλοκτήτη, μέ τή ψευδή υπόσχεση ότι (άγανακτημένος και ό ίδιος από την άχαριστία των Άτρείδων, πού του στέρησαν τά όπλα του πατέρα του προς όφελος του Όδυσσέα) επιστρέφει τώρα στη Φθία και είναι πρόθυμος νά τον πάρει μαζί του. Ό Φιλοκτήτης τον εμπιστεύεται και του παραδίδει τόξο και βέλη, άναμένοντας τή σωτήρια επιστροφή του στην πατρίδα. Κι ένω τό δόλιο σχέδιο του Όδυσσέα φαίνεται νά τελεσφορεί, την τελευταία στιγμή ό Νεοπτόλεμος συνέρχεται, συγκινημένος από την εύπιστία και τό παράφορο πάθος του Φιλοκτήτη, και, παρά την πίεση του Όδυσσέα, άρνεΐται νά συντελέσει στην άπαγωγή και στην κατακράτηση του τόξου, έτοιμος νά πραγματοποιήσει τώρα την αρχική του πλαστή υπόσχεση. Τό άδιέξοδο αίρεται στην έξοδο της σοφόκλειας τραγωδίας, μέ την επιφάνεια του Έρακλή, πού πείθει τον Φιλοκτήτη νά προχωρήσει, μέ τό τόξο και τά βέλη του, στην Τροία, προκειμένου νά εύοδωθεί ή άλωση της, ένω συγχρόνως τον διαβεβαιώνει για τή θεραπεία εκεί της δύσοσμησ και μαραγκιασμένησ πληγής του.

Προτελευταία από τίς σωζόμενες τραγωδίες του Σοφοκλή ό Φιλοκτήτης, θεωρεΐται, και είναι, έργο όριακής ώριμότητας. Όπου τό θέμα της σωματικής άναπηρίας συμβάλλεται μέ τό θέμα της άπόλυτης έγκα-

τάλειψης, ἢ ὁποῖα ἐξελίσσεται, ἐξαιτίας τοῦ ἀβάστακτου πόνου, σέ ἓνα εἶδος ἐξαγρίωσης τοῦ τοξότη ἤρωα. Στοιχεῖα πού καθιστοῦν τήν τραγωδία αὐτή κατά κάποιον τρόπο δίδυμη μέ τήν τελευταία τραγωδία τοῦ Σοφοκλή, τόν *Οἰδίποδα ἐπί Κολωνῶ*, ἢ ὁποῖα ἐπέχει θέση δραματικῆς διαθήκης. Ὑπάρχουν ἐξάλλου σημαντικές ἀναλογίες ἀνάμεσα στά δύο δράματα. Λόγου χάριν: στή μαραγκιασμένη πληγή τοῦ *Φιλοκτῆτη* ἀναλογοῦν ἡ αὐτοτύφλωση τοῦ *Οἰδίποδα* καί ἡ ἄθλια ἐμφάνισή του· στήν ἀπάνθρωπη ἐγκατάλειψη τοῦ ἑνός ἢ ἐκβιαστική ἐξορία τοῦ ἄλλου· στή δολιότητα τοῦ Ὀδυσσεά, γιά μεταφορά τοῦ *Φιλοκτῆτη* στήν Τροία, ἢ ἀντίστοιχη ἴντριγκα τοῦ Κρέοντα γιά βίαιη ἐπαναφορά τοῦ *Οἰδίποδα* στή Θήβα, ὥστε νά ἐξασφαλιστεῖ ὁ, ἐντεταλμένος ἀπό τό μαντεῖο τῶν Δελφῶν, ἐνταφιασμός του στά ὄρια τῆς πόλης.

Ἐλάχιστα θέματα καί μοτίβα τῆς ὁμώνυμης σοφοκλείας τραγωδίας ἀνακλῶνται στόν *Φιλοκτῆτη* τοῦ Ρίτσου, κι αὐτά παραλλαγμένα. Γενικότερα: ἡ προσεκτική παρατήρηση δείχνει ὅτι ἡ ἀφαίρεση καί ἡ παράλλαξη συστατικῶν στοιχείων τῆς ὑπόθεσης καί τῆς πλοκῆς τοῦ ἀρχαίου προτύπου σκοπεύουν στή μετακίνηση τοῦ λόγου ἀπό τό πεδίο τῆς ἐξωτερικῆς δράσης στό ἐσωτερικό τοπίο τῆς συνείδησης. Σάμπως νά σπάξει τό συνεκτικό κέλυφος τοῦ πρότυπου μύθου, γιά νά ἀποκαλυφθοῦν οἱ κρυμμένοι σπόροι τῆς. Ὅποτε ἡ σαφήνειά του μεταβάλλεται σέ ἀσάφεια καί ἡ ἀσάφεια σέ σαφήνεια· τό ἔξω μέσα δηλαδή – ἀλλά καί ἀντιστρόφως. Τοῦτο προφαίνεται ἤδη στή σκηηνική καί σκηνοθετική ὁδηγία, μέ τήν ὁποῖα προλογίζεται ὁ δραματικός μονόλογος τοῦ Ρίτσου. Ἀντιγράφω:

Καλοκαιριάτικο ἀπόγευμα. Σέ μίαν ἐρημική ἀκρογιαλιά νησιοῦ – ἴσως τῆς Λήμνου. Τά χρώματα σβήνουν λίγο λίγο. Ἐνα καράβι ἀραγμένο στόν βραχώδη ὀρμίσκο. Ἀκούγονται φωνές καί γέλια τῶν ναυτῶν πού λούζονται, γυμνάζονται, παλεύουν, λίγο πιό κάτω. Ἐδῶ, ἔξω ἀπό μιά βραχοσπηλιά, διαμορφωμένη σέ κατοικία, κάθονται δυό ἄντρες – ὁ ἓνας ὠραῖος, γενειοφόρος, ὠριμος, μέ ἀρρενωπή, πνευματική μορφή· ὁ ἄλλος, γεροδεμένος νέος, μέ φλογερά, ἐρευνητικά καί ἐρωτικά μάτια. Ἐχει κάτι ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ Ἀχιλλέα, μά κάπως πιό ἐκπνευματωμένα, σάν νά εἶναι ὁ γιός του, ὁ Νεοπτόλεμος. Ἐνα φτερό, ἀφανές

φεγγάρι, μετακινείται άόριστα κι άργά κάπου στόν ουρανό, άσημί, μέσα στίς παρατεταμένες τριανταφυλλίες και μενεξελιές, ανταύγειες του ήλιοβασιλέματος. Φαίνεται πώς ό ώριμος άντρας, ύστερα από χρόνια μόνωσης και σιωπής, είχε μιλήσει πολύ στόν νέο, σ' αυτόν τόν άπροσδόκητο επισκέπτη του, πού είχε φτάσει μόλις πριν δυό ώρες, και τώρα σωπαίνει πάλι, βαθύς, κορεσμένος, κουρασμένος από μιά άλλη, άνώφελη κι αυτήν, μά ανθρώπινη, κούραση και θλίψη. Μιά άόριστη τύψη σκιάζει τό ευρύ μέτωπό του. Όστόσο παρατηρεί άκόμη τό εξαισίο πρόσωπο του νέου, σάν κάτι νά περιμένει. Στο βάθος τής σπηλιάς αντιλαμπίζουν πότε πότε τά όπλα του -ή μεγάλη καλοδοσλεμένη άσπίδα του μέ παραστάσεις από τούς άθλους του Ήρακλή, και τά τρία φημισμένα του δόρατα- μοναδικά στό είδος τους. Ό νέος, σάν νά παίρνει μιά δύσκολη άπόφαση, άρχίζει νά μιλάει.

Σχολιάζω, παραφράζοντας, για νά φανούν οι διαφορές από τή σοφώκλεια σύνθεση. Έδω τό πρωινό γίνεται καλοκαιρινό άπόγευμα. Τό έρημο νησί είναι και δέν είναι πιά ή Λήμνος. Οι ναύτες του τραγικού χορού μεταμορφώνονται σε φωνές και γέλια φασματικών εφίβων. Η πέτρινη, άφιλόξενη σπηλιά του Σοφοκλή σχεδόν καλλωπίζεται σε σκηνικό «διαμορφωμένης κατοικίας». Μπροστά στό όποιο κάθονται δυό άντρες: ό ένας, ό ώριμος, δέν κατονομάζεται: ό άλλος φέρνει κάπως στόν γιό του Ήχιλλέα. Μόλις έχει τελειώσει τόν φιλόξενο λόγο του ό γενειοφόρος άντρας, και βυθίζεται ξανά στή θλιμμένη του σιωπή. Σειρά τώρα του νέου νά μιλήσει.

Οι σκηνογραφικές λοιπόν και σκηνοθετικές άποκλίσεις, προσώπων και πραγμάτων, από τό όμώνυμο σοφώκλειο δράμα, είναι ήδη πολλές και χαρακτηριστικές. Και όπου άκόμη ύποδηλώνονται ταυτίσεις, παίζουν στό περίπου, στό σάν. Άπομένει τώρα νά έντοπιστούν τά άλλα, σημαντικότερα, παραλειπόμενα τής σοφώκλειας τραγωδίας στόν όμώνυμο μονόλογο του Ρίτσου.

Άπό τά έξι, μαζί μέ τόν Χορό, πρόσωπα του άρχαίου δράματος ύπολείπονται έδω μόλις δυό: έξαφανίζεται ό Ήδυσσεάς, δέν έπιφαινεται ό Ήρακλής, άπουσιάζει και ή μορφή του σκοποϋ-εμπόρου, ένω ό χορός παραμένει μέχρι τέλους άόρατος. Κι άκόμη: τό ήράκλειο τόξο μέ

τά βέλη του, παραδοσιακό σύμβολο του τοξότη Φιλοκτήτη, στο οποίο κυρίως σκοπεύει ή ίντριγκα του 'Οδυσσέα στο σοφόκλειο δράμα, έδω επιδεικτικώς άγνοεΐται. Τοϋτο σημαίνει ότι ό κληρονομικός σύνδεσμος τοξότη 'Ηρακλή και τοξότη Φιλοκτήτη άπωθεΐται. 'Οπότε ό Φιλοκτήτης, χωρίς τά ήράκλεια σύνεργά του, άυτονομεΐται και ή έπιχείρηση τής άπαγωγής στην Τροία αλλάζει πιά τρόπο και νόημα.

Η άνατρεπτική ώστόσο παράλλαξη τής μορφής του Φιλοκτήτη στον Ρίτσο άναγνωρίζεται περισσότερο στην πλήρη μεταμόρφωση του ήρωα: τό δήγμα του φιδιού άκούγεται ύπαινικτικά μόνο και καθυστερημένα στον μονόλογο του Νεοπτόλεμου, χωρίς τά όδυνηρά και άποκρουστικά τραγικά του συμπτώματα. 'Αντ' αϋτου ό Φιλοκτήτης του Ρίτσου έμφανίζεται επί σκηνης, όπως είδαμε, όχι μόνο σωματικά άκέραιος αλλά και ώραϊος, άρρενωπός στην ώριμότητά του, μέ έκδηλη πνευματικότητα, πού τήν ύποστηρίζουν ό κορεσμός του άπό τίς πολιτικές ραδιουργίες και ή βαριά του θλίψη για τά ανθρώπινα πάθη και λάθη. 'Από τό σοφόκλειο έπομένως δράμα άπομένει μόνο ή χρόνια έγκατάλειψη στο έρημο νησί του Φιλοκτήτη, πού τώρα έπιχειρεΐται ή μετακίνησή του, προκειμένου νά έξασφαλιστεΐ ή νίκη των 'Αχαιών στην Τροία. Μέ τούς όρους αϋτούς άναρωτιέται κανείς προς τά ποϋ πάει ό φυγόκεντρος αϋτός δραματικός μονόλογος του Ρίτσου. Πρόκειται για έρώτημα στο όριο του αϊνίγματος, πού δέν επιδέχεται εύκολη και μονοσήμαντη λύση.

III

Τό αϊνίγμα περιπλέκεται ακόμη περισσότερο, καθώς κατ' έξαίρεση και παρά τόν τίτλο του, ό δραματικός αϋτός μονόλογος δέν εκφέρεται, όπως θά περιμέναμε, άπό τόν Φιλοκτήτη. 'Ο όποϊος περιορίζεται έδω στον ρόλο του σιωπηλου άκροατή ένός μονολόγου, πού άποδίδεται έξ όλοκλήρου στον νεαρό επισκέπτη του: άς ποϋμε στον Νεοπτόλεμο. 'Ο δικός του διεξοδικός λόγος, πού σύμφωνα μέ τή σκηνοθετική όδηγία προηγήθηκε, παραμένει τώρα άμετάδοτος στον άκροατή-θεατή, άγνωστος έπομένως ως προς τό ακριβές περιεχόμενό του. 'Ο μόνος πού τόν έχει ακούσει, και κατά κάποιον τρόπο άνταποκρίνεται σ' αϋτόν, είναι ό

+ ή έρημη

Νεοπτόλεμος. Παρά πᾶσαν ὅμως προσδοκία, ὁ νεαρός ἐπισκέπτῃς ἀναλώνει τὴν ἀνταπόκρισή του, μιλώντας κυρίως γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἐλάχιστα γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Φιλοκτῆτη. Στὴν πραγματικότητα ὁ Φιλοκτῆτης συστήνεται στὸν ἀκροατῆ-θεατῆ τοῦ μονολόγου μέσω τῆς ἀκροαματικῆς σιωπῆς του.

Πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἀμοιβαία ἔλξη λόγου καὶ σιωπῆς δύο διαφορετικῶν στὴν ἡλικία προσώπων (ένος νέου καὶ ενός ὄριμου ἄντρα), ἡ ὁποία ὀρίζει τὸ μαγνητικὸ πεδίο τῆς διασταύρωσής τους, μέ ὑποθετικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς ὁμόλογες τραυματικές ἐμπειρίες (ὄρατές καὶ ἀόρατες πληγές), οἱ ὁποῖες προέκυψαν ὡς παρενέργειες τοῦ τρωικοῦ πολέμου σέ διαφορετικὸ τόπο καὶ χρόνο γιὰ τὸν καθένα. Αὐτές τώρα μέ τὸν μονόλογο τοῦ Νεοπτόλεμου ἔμμεσα ἀνταλλάσσονται.

Εἶπα ἤδη ὅτι ὁ Νεοπτόλεμος μονολογεῖ κυρίως γιὰ τὸν ἑαυτό του. (Σχεδὸν αὐτοβιογραφεῖται, ὑπογραμμίζοντας τίς παραμορφωτικές μεταλλαγές πού ἐπέφεραν στίς διαδοχικές φάσεις τοῦ βίου του ὁ ἐκβιαστικός ἀπόηχος στὴν ἀρχή καὶ ἡ σκληρὴ πραγματικότητα μετὰ τοῦ τρωικοῦ πολέμου. Σπίτι καὶ στρατόπεδο, Φθία καὶ Τροία, ὁ αὐταρχικός, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης του φήμης, πατέρας καὶ ἡ παράμερη σκιά τῆς μάνας, ἡ μοναχικὴ φαντασίωση τῆς ἐφηβείας καὶ ἡ ὑποχρεωτικὴ συμβίωση τῆς στράτευσης, ὅλα αὐτὰ ἔκοψαν τὴ ζωὴ του στὰ δύο. Ἐντέλει τὰ προσωπικά αἰσθήματα καὶ ἡ αἰσθητικὴ του ὄρεξη ὑποχώρησαν στὸ συλλογικὸ, ἐξ ἀποτελέσματος βάνουσο, χρέος τοῦ πολεμιστῆ.

Πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἀπροσδόκητη ἐξομολόγηση τοῦ νεαροῦ Νεοπτόλεμου, πού φαίνεται νὰ τὴν προκαλεῖ ἡ σιωπηλὴ παρουσία τοῦ ὄριμου Φιλοκτῆτη, δημιουργώντας τὴν αἴσθηση ἀμοιβαίου ἀντικατοπτρισμοῦ. Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ἀναφορές τοῦ Νεοπτόλεμου στὰ πάθη τοῦ Φιλοκτῆτη εἶναι, ὅπως εἶπα, ἐλάχιστες, συναρτημένες μέ τίς προσφωνήσεις του, κυρίως στὴν ἀρχή καὶ στὸ πέρασ τοῦ μονολόγου του. Θὰ τίς ἐκτιμήσουμε στὴ συνέχεια.

IV

Προηγουμένως διαβάζω τὴν ἀρχικὴ προσφώνηση τοῦ Νεοπτόλεμου, γιὰ τὰ νοούμενα καὶ τὰ ὑπονοούμενά της:

Σεβάσμιε φίλε, ἤμουνα βέβαιος γιά τή βαθιά σου κατανόηση. Ἐμεῖς οἱ νεότεροι πού κληθήκαμε, ὅπως λένε, τήν ὕστατη στιγμή γιά νά δρέψουμε τάχα τή δόξα τήν ἐτοιμασμένη μέ τά δικά σας ὅπλα, μέ τίς δικές σας πληγές, μέ τό δικό σας θάνατο, γνωρίζουμε κι ἐμεῖς κι ἀναγνωρίζουμε, κι ἔχουμε, ναί, κι ἐμεῖς τίς πληγές μας σ' ἄλλο σημεῖο τοῦ σώματος – πληγές ἀθώρητες χωρίς τό ἀντίβαρο τῆς περηφάνειας καί τοῦ ἀξιοσέβαστου αἵματος τοῦ χυμένου ὀρατά, σέ ὀρατές μάχες, σέ ὀρατά ἀγωνίσματα.

Περιορίζομαι σέ δύο γενικές παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ στόν πληθυντικό ἀριθμό, στόν ὅποιο ἐπιμένει ὁ Νεοπτόλεμος, τόσο γιά τόν ἑαυτό του ὅσο καί γιά τόν ἀκροατή του. Τό ἐμεῖς ἀκούγεται μέ ἔμφαση τρεῖς φορές. Τό σεῖς ὑπόκειται στό κτητικό σας, πού ἐπαναλαμβάνεται ἐπίσης τρεῖς φορές. Μέ τόν τρόπο αὐτόν διακρίνονται καί συγκρίνονται δύο γενιές: ἡ ὠριμη τοῦ Φιλοκτήτη καί ἡ νεότερη τοῦ Νεοπτόλεμου. Στήν μία, τήν ὠριμη, ἀναγνωρίζονται συντελεσμένα ἔργα (δόξα, πληγές, θάνατος, χυμένο αἷμα, περηφάνεια), πού ἡ νεότερη γενιά καταχρηστικά τά οἰκαιοποιεῖται. Συγχρόνως ὅμως καί τά ἐσωτερικεύει, μετατρέποντάς τα σέ ὑπαρξιακά βιώματα. Καί στίς δύο πάντως περιπτώσεις τά προσωπικά πάθη μετατρέπονται σέ συλλογικά: τροπή πού ἀφήνει μᾶλλον ἀκάλυπτη τήν εἰδική περίπτωση τοῦ Φιλοκτήτη, ἀποσιωπώντας πρός τό παρόν τήν ἐγκατάλειψη καί τήν ἀπομόνωσή του στό ἔρημο νησί τῆς Λήμνου.

Δεύτερη παρατήρηση: ὁ Νεοπτόλεμος, μαζί μέ τόν σεβασμό του, ἀναγνωρίζει καί τή βαθιά κατανόηση τοῦ συνομιλητῆ του (στήν πραγματικότητα τοῦ σιωπηλοῦ ἀκροατῆ του). Κατανόηση στό πλαίσιο ἑνός προηγούμενου διαλόγου, πού ἐδῶ ὑπονοεῖται μέ τή βεβαιότητα τῆς εὐνοϊκῆς ὑποδοχῆς τώρα καί τοῦ μονολόγου.

Ἀπό τίς ἐνδιάμεσες αὐτοβιογραφικές, ἀστράτευτες ἀκόμη, ἐξομολογήσεις τοῦ Νεοπτόλεμου πρός τόν Φιλοκτήτη, ἀντιγράφω τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού σχηματίζουν τά παραπληρωματικά πορτραῖτα τοῦ πατέρα του καί τῆς μάνας του, ἀνάμεσα στά ὅποια ταλαντεύθηκε ὁ ἔφηβος γιός. Προηγεῖται τό προφίλ τοῦ πατέρα:

Ὁ πατέρας δέν ἀγαποῦσε τ' ἀγάλματα. Ποτέ δέν τόν εἶδα
 νά στέκεται μπροστά σέ κάποιον· – ἴσως κιόλας ὁ ἴδιος
 νά 'τανε τ' ἄγαλμα τοῦ ἑαυτοῦ του, ἓνα ἄγαλμα χάλκινο
 ἀγέρωχου, ἀπλησίαστου ἰππέα. Καί μόνον
 ἡ φίλια του ἐκείνη μέ τόν Πάτροκλο
 τόν ἔφερε κάπως κοντά μου, σά νά κατέβαινε
 μέ φαρδιές δρασκελιές ἀπ' τό βᾶθρο του
 καί νά χάνονταν κάτω ἀπ' τά δέντρα.

“Ἐπεται τό πορτραῖτο τῆς μητέρας:

Κι ἡ μητέρα, ἓνας ἴσκιος κι αὐτή, διάφανος ἴσκιος,
 ἀνάλαφρος καί μακρινός – μιά τρυφερότητα παρούσα
 μέσα στή διαρκή ἀπουσία της. Οἱ ἄντρες,
 γυρίζοντας ἀπ' τό κνήγι, λίγο πρὶν φτάσουν στό σπίτι,
 ἔβλεπαν, πίσω ἀπ' τά δέντρα, τό δυτικό παράθυρο
 σάν κρεμασμένο ἀπ' τά κλαδιά, μετέωρο, μόνο του,
 κι ἐκεῖ, μέσα στή σκοτεινή κορνίζα του, ἡ μητέρα
 σάν κρεμασμένη κι αὐτή, νά κοιτάζει μακριά.

Μιά ἀκόμη ἐνδιάμεση ὁμολογία τοῦ Νεοπτόλεμου, τώρα τῆς στρατευ-
 μένης ζωῆς του:

“Ἄλλοτε πάλι, τά μεγάλα μεσημέρια, σ' ἓνα διάλειμμα τῆς μάχης,
 ἢ σ' ὥρα πορείας, σ' ἓνα σταμάτημα, νιώθαμε μονομιᾶς πώς διψούσαμε –
 τίποτ' ἄλλο: διψούσαμε. Δέν ὀνομάζαμε τό νερό καί τή δίψα μας·
 σκύβαμε μόνο ἀμήχανοι νά δέσουμε τάχα τά σαντάλια μας,
 κ' ἔτσι, σκυμμένοι, κοιτούσαμε πέρα, κρατώντας
 μιά εἰκόνα ἀντεστραμμένη ἀπό τοπία, ἀνθρώπους κι ἀπό μᾶς τούς ἴδιους,
 μιά εἰκόνα ἀπατηλή, συγγνωστική, διαυγή, τεθλασμένη,
 σάμπως καθρεφτισμένη σέ νερό. Καί νερό δέν ὑπῆρχε. Διψούσαμε.

Προχωρῶ τώρα στίς ἀποστροφές τοῦ νέου πρὸς τόν ὄριμο ἄντρα στήν
 ἔξοδο πιά τοῦ μονολόγου. Πρόκειται γιά διαδοχικά σήματα, πού διερ-

μηγνέουν κάπως τήν αίνιγματική συμπεριφορά τοῦ Φιλοκτήτη. Ἀποσπῶ καί συντάσσω στίχους πού σχηματίζουν τήν ἐρμηνευτική αὐτή κλίμακα:

Σῆμα πρῶτο:

*Ἴσως κι ἐσύ, μιά τέτοια νύχτα, μέσα στίς ἀντίρροπες
φωνές τῶν συμπολεμιστῶν σου, ν' ἀκουσες ὀλοκάθαρα
τήν ἀπουσία τῆς δικῆς σου φωνῆς.*

Σῆμα δεύτερο:

*Ἴσως κι ἐσύ, μιά ἀνάλογη στιγμή, σεβάσμιε φίλε, θ' ἀποφάσισες
ν' ἀποσυρθεῖς. Τότε, θαρρῶ, θ' ἀφέθηκες νά σέ δαγκώσει
τό φίδι τοῦ βωμοῦ.*

Σῆμα τρίτο:

*Ἐσύ μονάχος κρέμασες στό δέντρο τό ἄδειο σου πονκάμισο
γιά νά παραπλανήσεις τούς περαστικούς, νά ποῦνε: «πέθανε»
κι ἐσύ κρυμμένος πίσω ἀπ' τούς θάμνους, ἀκούγοντας
πώς νεκρόν πιά σέ θεωροῦσαν, νά ζήσεις
σ' ὄλο τό μῆκος τῆς δικῆς σου αἴσθησης· καί τότε θά μποροῦσες
νά φορέσεις ξανά τό πονκάμισο τοῦ εἰκονικοῦ θανάτου σου,
ὥσπου νά γίνεις (ὅπως ἔγινες) ἡ μεγάλη σιωπή τῆς ὑπαρξῆς σου.*

Θά ἀποφύγω τά σχόλια, πού τά θεωρῶ στήν προκειμένη περίσταση περιττά. Συμπεραίνω μόνο ὅτι ὁ Φιλοκτήτης τοῦ Ρίτσου μεταμορφώνει τή βίαιη ἐγκατάλειψή του στό νησί τῆς Λήμνου (μιά μορφή ἀπόλυτης ἐξορίας) σέ μοναχική ἀναχώρηση, γιά νά κατακτήσει καί νά περισώσει τήν ἀνθρώπινη αὐταξία, ἐναλλάσσοντας τόν φλύαρο λόγο μέ τή στοχαστική σιωπή. Ἔτσι, ὁ παραδοσιακός τοξότης γίνεται τώρα μοναχικός ἀσκητής, μακριά ἀπό ὅσους τόν ἀπέρριψαν σ' ἓνα ἔρημο νησί καί τώρα τόν θέλουν πίσω, μαζί μέ τά πολεμικά του ὄπλα, γιά νά πετύχουν μέ τήν παρουσία του, ὕστερα ἀπό δέκα ὀλόκληρα χρόνια, τήν ἄλωση τῆς Τροίας.

Ὁ Νεοπτόλεμος, ἔχοντας ἀναλάβει τὸν ρόλο τοῦ διαμεσολαβητῆ, αἰσθάνεται τίς δίκαιες ἀντιστάσεις τοῦ Φιλοκτῆτη, ἀλλὰ ἐπιμένει παρακλητικά. Προσφέροντας μάλιστα μιὰ προσωπίδα, πού θά προφυλάξει στό στρατόπεδο τῆς Τροίας τὸν Φιλοκτῆτη ἀπὸ τὰ βάναισα βλέμματα ὅσων δέν ὑποπτεύονται καί δέν μποροῦν νά ἐκτιμήσουν τὸ ἀσκημένο καί ἀπελευθερωμένο του πρόσωπο. Ὁμολογεῖ καί ἱκετεύει:

*Γι' αὐτό, τουλάχιστον, γύρινα μαζί μας. Τὸν περήφανο πόνο
τῆς ἀσυντρόφιαστῆς ἀγιοσύνης σου, δέν θά τὸν μαρτυρήσω σέ κανέναν.
Κανέναν δέν θά καταλάβει οὔτε κανέναν ποτέ θά τρομάξει
ἀπ' τὴν ἀνέγγιχτη εὐφροσύνη τῆς ἐλευθερίας σου. Τὸ προσωπεῖο τῆς
δράσης, πού σοῦ ἔχω φέρει κρυφά μές στὸν γυλιό μου, θά καλύψει
τὸ διάφανο, μακρινό πρόσωπό σου. Φόρεσέ το. Πᾶμε.*

Καί προσθέτει:

*Πέρασαν πιά τὰ δέκα χρόνια. Πλησιάζει τὸ τέλος.
Ἔλα νά δεῖς ὅ,τι πρόβλεψες. Νά δεῖς μέ τί λάφυρα
ἀνταλλάξαμε τόσους νεκρούς μας· μέ τί δικές μας ἐχθρότητες
ἀνταλλάξαμε τούς παλιούς μας ἐχθρούς. Μέσα στά ἐρείπια,
πού οἱ στῆλες τῶν καπνῶν θά ὑψώνονται κάθετα πρὸς τὸν ἥλιο,
ἀνάμεσα στοὺς σκοτωμένους, τίς πεσμένες ἀσπίδες, τούς τροχούς τῶν
δίφρων
ἀνάμεσα στοὺς γόους τῶν νικημένων καί τῶν νικητῶν, τὸ δικό σου
νοητικό, μειλίχιο χαμόγελο, θά μᾶς εἶναι ἓνα φέγγος,
ἢ δική σου ἐπιείκεια καί σιωπή, μιὰ πυξίδα...*

Γιὰ νά καταλήξει:

Ἴδού τὸ προσωπεῖο πού σοῦ ἔφερα. Φόρεσέ το. Πηγαίνουμε.

Ἐδῶ τελειώνει τὸ κείμενο τοῦ μονολόγου. Τὴν ἀντίδραση τοῦ Φιλοκτῆτη στήν παρακλητικὴ προσφορά τοῦ Νεοπτόλεμου τὴ μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ ἐπιλογικὸ σχόλιο τοῦ Ρίτσου, πού συνιστᾷ σκηνικὴ πάλι ὁδηγία. Ὁ

Φιλοκτήτης τελικῶς ἐνδίδει, ἀλλά ἀπορρίπτει τό προσωπεῖο, πού τοῦ προσέφερε ὁ Νεοπτόλεμος, στό χῶμα. "Ἄν εἶναι νά ἐπιστρέψει ἀπό τήν ἔρημιά στή συντροφικότητα, ἀπό τή σιωπή στόν διάλογο, ἀπό τή στοχαστική μοναξιά στήν πολεμική σύμπραξη, θά τό κάνει μέ τό πρόσωπό του ἀκάλυπτο· περιπτεύει στήν περίπτωσή του ἡ ὑποκριτική προσωπίδα. Καθώς ὡστόσο προχωρεῖ ἀνάμεσα στίς πέτρες καί στά ἀγκάθια, τό γυμνό πρόσωπό του πάει νά ἐξομοιωθεῖ μέ τό προσφερόμενο προσωπεῖο, καί ἀντιστρόφως. Πού σημαίνει ὅτι: ὁ ποιητής Φιλοκτήτης θά συμμαχήσει μέ τόν πολεμιστή, τόν ἀγωνιστή Φιλοκτήτη. Τό ἐπιβάλλουν οἱ περιστάσεις. Τό ἐπιβάλλει καί ἡ διπλή ιδιότητα τοῦ Ρίτσου: ποιητική καί συνάμα πολιτική. Προσοχή ὅμως: ἡ συμμαχία αὐτή ἐπιφυλάσσεται γιά τόν πεζόμορφο ἐπίλογο ἑνός δραματικοῦ μονολόγου, ἀφοῦ στό μεταξύ τό ποιητικό κείμενο ἔχει ἐξαντληθεῖ.

Ἐν εἶδει ὑστερογράφου, θέτω τό παράτολμο ἐρώτημα ἄν στή σύνθεση αὐτή τοῦ Γιάννη Ρίτσου, πού ἐπιγράφεται *Φιλοκτήτης* καί ἀποτελεῖ, ἀνατρεπτική ἔστω, ἀναφορά στόν *Φιλοκτήτη* τοῦ Σοφοκλῆ, ὑπόκειται μιά συγκεκριμένη ἐμπειρία, προσωπική καί συλλογική, ἡ ὁποία ἐγγράφεται στόν κύκλο πού τέμνεται ἀπό τίς διαμέτρους τῆς ποίησης καί τῆς πολιτικῆς. Ὑπαινίχθηκα ἤδη ὅτι ἡ βίαιη ἐγκατάλειψη τοῦ σοφόκλειου *Φιλοκτήτη* στήν ἔρημη Λῆμνο μεταφράζεται στόν *Φιλοκτήτη* τοῦ Ρίτσου σέ συνθήκη ὀριακῆς ἐξορίας καί ἀπομόνωσης. "Ἄν ἔχω δίκιο προσφεύγοντας στόν συνειρμό αὐτόν, τότε μπορούμε νά ἐξηγήσουμε, ὡς ἕναν βαθμό τουλάχιστον, γιατί καί πῶς κατέφυγε ὁ ἐξόριστος Ρίτσος στόν ὁμώνυμο σοφόκλειο ἥρωα καί στό δράμα του. Θέλησε ἴσως, ἀντιστρέφοντας σέ κρίσιμα σημεῖα τήν ἀντίδραση τοῦ σοφόκλειου *Φιλοκτήτη*, νά ὑποδηλώσει ὅτι ὑπάρχει παρά ταῦτα τρόπος ὑπέρβασης τοῦ μαρτυρίου.

"Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ὁ *Φιλοκτήτης* τοῦ Σοφοκλῆ ὀδηγήθηκε σέ μιά μορφή ἐξαγρίωσης, πού τήν προκάλεσαν ἡ ἐγκατάλειψή του, ὁ ἀφόρητος πόνος, ἡ ἀποφορά τῆς μαραγκιασμένης του πληγῆς, ἡ ἔλλειψη ἀνθρώπινης στέγης καί τροφῆς, ὁ *Φιλοκτήτης* τοῦ Ρίτσου μοιάζει νά παρακάμπει τόν κίνδυνο αὐτῆς τῆς ἐξόριστης ἐξαγρίωσης, μετατρέποντας κατά κάποιον τρόπο τά ἀρνητικά τῆς σήματα σέ θετικά: τήν

παραλυτική απομόνωση σέ αναστοχαστική μοναξιά, τήν πείνα καί τήν πενία σέ άσκητισμό, τόν σωματικό πόνο σέ έγρήγορση καί σέ έλεγχο τῶν αίσθήσεων καί τοῦ νοῦ.

“Όσοι βρέθηκαν στά νησιά καί στά στρατόπεδα έξορίας κοντά στόν Ρίτσο, μαρτυροῦν γιά τήν παραδειγματική αὐτή μέθοδο αντίστασης στήν άπειλή τῆς έξαγρίωσης. “Άς ποῦμε πώς πρόκειται ὄχι τόσο γιά μέθοδο έξασφαλισμένου καί άσφαλοῦς άνθρωπισμοῦ, ὅσο γιά μέθοδο επίμονου έξανθρωπισμοῦ κάτω άπό άπάνθρωπες συνθήκες. Ἡ ποίηση τότε μπορεῖ νά γίνει βιωματικός καί έκφραστικός άγωγός έσωτερικῆς άνθρωπιᾶς πού δέν χαρίζεται αλλά άγωνίζεται νά κρατηθεῖ στά πόδια της. Δανείζοντας ὑπό ὄρους τά ὄπλα της στήν πολιτική, σέ ὦρα έσχάτης άνάγκης. “Ένας άπό τούς ὄρους αὐτούς εἶναι καί ἡ άπόρριψη τῶν προσωπειών. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νά σταματήσω.

2005, 2006